

Magdalena Żemojtel-Piotrowska
Instytut Psychologii UG
Gdańsk

Jarosław Piotrowski
Szkoła Wyższa
Psychologii Społecznej
Sopot

TEMPERAMENTALNE I OSOBOWOŚCIOWE PREDYKTORY POSTAW ROSZCZENIOWYCH¹

TEMPERAMENTAL AND PERSONAL PREDICTORS OF ENTITLEMENT ATTITUDES

Summary. The aim of presented studies ($N = 495$) was to detect temperamental and personal predictors of entitlement attitudes: active, passive and revengefulness among adult persons. Authors assumed that only in the case of revengefulness the significant and important temperamental and personal predictors exist. There were used EAS and NEO-FFI methods. Entitlement (active attitude) was related to higher Activity and lower Agreeableness, demandingness (passive attitude) was related to higher Neuroticism, revengefulness was related to higher Anger, lower Agreeableness and lower Openness to Experience.

Postawy roszczeniowe – podstawowe zagadnienia terminologiczne

Roszczeniowość jest zjawiskiem budzącym spore zainteresowanie społeczne, jednak dość słabo zbadanym empirycznie, przynajmniej w pracach krajowych. Przyczyn tego stanu rzeczy jest wiele. Po pierwsze w badaniach krajowych przynajmniej do niedawna przyjmowano dość jednostronną i zawężoną definicję roszczeniowości jako domagania się zaspokojenia potrzeb jednostki przez innych ludzi (na ogół krewnych) i instytucje. Przy czym dość jednomyślnie przeciwstawiano roszczeniowość aktywności, wpisując roszczeniowość w szerszą dychotomię receptywność-produktywność, zarówno w pracach *stricte* psychologicznych, jak i nawiązujących do socjologii (Krężlewski, 1990; Ziółkowski, Koralewicz, 1990; Lewicka, 2002). Ponadto roszczenia wysuwane przez osoby roszczeniowe domyślnie traktowano jako nieuzasadnione (Lewicka,

¹ Badania sfinansowano z grantu nr BW/ 7414-5-0630-0 na badania własne, przyznanego przez Uniwersytet Gdański.

Podziękowania: Autorzy artykułu pragną podziękować swoim studentom: Piotrowi Burasowi, Ewelinie Kamasz, Donacie Szalbierz, Dominikowi Pieczewskiemu i Piotrowi Zbierankowi za pomoc w zebraniu danych.

Adres do korespondencji: Magdalena Żemojtel-Piotrowska, e-mail, psymzp@ug.edu.pl

2002). Po drugie to zawężone ujęcie roszczeniowości nijak nie przystawało do badań prowadzonych nad postawami roszczeniowymi przez badaczy roszczeniowości w krajach innych niż Polska, gdzie pojęcie roszczeniowości nie ma konotacji negatywnych, a przynajmniej nie w pełni negatywnych – jest rozumiane raczej jako ochrona swoich praw, kwestia uzasadnienia jest kwestią drugorzędną – analizuje się raczej reguły sprawiedliwości i inne uwarunkowania leżące u podłoża wysuwania żądań niż sam fakt ich „obiektywnego” uzasadnienia (roszczeniowość określana terminem *entitlement*) (np. Major, McFarlin, Gagnon, 1984; Moore, 1991; Desmarais, Curtis, 1997). Z tego względu istnieje problem z porównaniem danych uzyskanych przez badaczy roszczeniowości w obu tradycjach badawczych. Kwestię tę komplikuje ponadto fakt występowania trzeciego nurtu badań nad roszczeniowością – badań nad narcyzmem (roszczeniowość określana terminem *demandiness*) (Bishop, Lane, 2002; Exline i in., 2004).

Wielość perspektyw w badaniach nad roszczeniowością wskazuje pośrednio na fakt, że postawy roszczeniowe nie stanowią jednorodnego zjawiska. W literaturze przedmiotu przyjęto utożsamiać je albo z obroną własnych praw (np. Major, McFarlin, Gagnon, 1984; Moore, 1991), albo z biernym oczekiwaniem zaspokojenia własnych potrzeb przez inne osoby i instytucje państwowe (Krężlewski, 1990; Lewicka, 2004, 2005; Ziółkowski, Koralewicz, 1990). W kontekście psychopatologii wskazuje się także na związki między roszczeniowością a narcyzmem, w tym ujęciu również zakłada się nadmierność wysuwanych roszczeń (Bishop, Lane, 2002), ponadto wskazuje się też na problemy z darowywaniem krzywd i poszukiwaniem rekompensaty za nie (Exline i in., 2004).

W prezentowanych badaniach założono, że roszczeniowość może przybierać co najmniej trzy postaci: aktywną, związaną z obroną interesów jednostki, bierną – wynikającą z przekonania o obligacjach między jednostkami i instytucjami oraz odwetową, której istotą jest dążenie do odpłaty za wyrządzoną krzywdę lub szkodę. Postawy te są wzajemnie dość słabo skorelowane, co świadczy o ich względnej niezależności. Jednak skala uwzględniająca trzy aspekty roszczeniowości ma wysoką rzetelność, wskazując na zasadność traktowania roszczeniowości jako zjawiska złożonego i wielowymiarowego, mającego wyraźny element wspólny – tendencję do zachowań roszczeniowych (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009). Osią zachowań roszczeniowych jest wysuwanie żądań pod adresem innych ludzi i instytucji. Różne postawy roszczeniowe wynikają natomiast z odmiennych reguł sprawiedliwości, uzasadnień oraz motywów.

W badaniach krajowych postawy roszczeniowe utożsamiano często po prostu z rozbudowanymi oczekiwaniami wobec państwa i innych ludzi (Ziółkowski, Koralewicz, 1990; Lewicka, 2005), a w opinii potocznej do dziś postawy roszczeniowe przypisuje się spadkowi po państwie opiekuńczym. Z tego względu ten typ postaw roszczeniowych jest stosunkowo dobrze opisany. Z badań Ziółkowskiego i Koralewicz (1990) nad mentalnością Polaków końca lat 80. wyłania się dość negatywny obraz osoby roszczeniowej (opisanej jako orientacja egoistyczno-roszczeniowa). Mentalność tę miał charakteryzować m.in.: minimalizm zachowawczy, negatywna wizja świata społecznego, szukanie ułatwień w pracy, bierność. Podobny obraz kreśli w swoich wczesnych pracach Lewicka (2001, 2002). Według niej osoby roszczeniowe miały cha-

rakteryzować się między innymi biernością, stosunkiem do dóbr jako zastanych, a nie wytworzonych oraz stosowaniem kategorii moralnych w ocenie świata społecznego, co prowadziło do jego negatywizacji. Problemem wielu krajowych prac socjologicznych i psychologicznych dotyczących roszczeniowości było nagminne nieróżnicowanie między roszczeniowością odwetową i bierną. Przykładem jest chociażby koncepcja syndromu roszczeniowości Lewickiej, przynajmniej na poziomie operacjonalizacji zmiennej (2004, 2005), który obejmuje m.in. poczucie krzywdy, postawy roszczeniowe jako przekonanie o konieczności realizacji własnych interesów nawet siłą oraz przekonania na temat obowiązków państwa wobec obywateli. Z drugiej strony Lewicka (2005) jako pierwsza zwróciła uwagę na fakt, że w badaniach innych niż krajowe roszczeniowość bywa ujmowana w sposób odmienny, a samo pojęcie nie ma znaczenia negatywnego.

W przypadku roszczeniowości aktywnej (*entitlement*) zakłada się dążenie do obrony własnych praw i przywilejów wynikające ze stosowania określonych reguł sprawiedliwości, poszukuje się też różnic rodzajowych (np. Desmarais, Curtis, 1997). Roszczeniowość jest tu rozumiana jako uzasadnione domaganie się respektowania tego, co się jednostce należy. Pewnym problemem jest zbyt podobieństwo tak ujmowanej roszczeniowości do asertywności. Już Furhman (1979) zwracał uwagę na zbyt rozmyte znaczenie słowa asertywność. Obecnie pojęcie asertywności zaczęło wręcz nakładać się na znaczenie roszczeniowości (por. np. Ames, 2008). Jednak rozróżnienie takie jest możliwe, ponieważ w asertywności oprócz obrony własnych interesów istotne jest uwzględnienie interesów innych osób, a ignorowanie cudzej perspektywy i kontekstu społecznego jest utożsamiane raczej z agresywnością (por. np. Bouchard, Lalonde, Gagnon, 1988). W roszczeniowości aktywnej interes cudzy jest pomijany, natomiast w asertywności dba się o równowagę między interesem własnym i cudzym.

Roszczeniowość bierna i aktywna wykazują dość silne związki z wizją świata społecznego. Roszczeniowość bierna koreluje dodatnio z kolektywizmem i ujemnie z orientacją na dominację społeczną (SDO), natomiast aktywna z indywidualizmem i dodatnio z SDO (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009; Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2009). Wyniki te nie są zaskakujące, ponieważ roszczeniowość bierna opiera się na wierze w istnienie obligacji między jednostkami i instytucjami, która jest ważnym elementem kolektywistycznej wizji świata. Typowy dla roszczeniowości biernej jest podział dóbr według potrzeb lub według zasług, ewentualnie według reguły „każdemu po równo”, ale już nie według wkładu (Lewicka, 2001). Natomiast w przypadku roszczeniowości aktywnej dominuje reguła „według wkładu” lub „według zasług”. Wysuwanie roszczeń nie jest traktowane jako przejaw bierności, ale jako uzasadniona ochrona własnych praw przynależna każdej jednostce. Badaczy nurtu *entitlement* interesują okoliczności i różnice rodzajowe wysuwania roszczeń, często w ściśle określonym kontekście – na przykład zachowań pracowniczych (np. Major, McFarlin, Gagnon, 1984; Moore, 1991; Desmarais, Curtis, 1997). Pilnowanie bilansu wymiany społecznej (na przykład domaganie się adekwatnej zapłaty za wykonaną pracę) jest typowe dla kultur indywidualistycznych, gdzie ważną rolę odgrywa norma wzajemności. Nadmierne wysuwanie roszczeń poza badaniami krajowymi jest badane jedynie w kontekście psychopatologii – zachowań narcystycznych (Exline i in., 2004). O ile roszczeniowość

aktywna i bierna zdają się być postawami wynikającymi wprost z uwarunkowanego kulturowo spostrzegania relacji międzyludzkich, o tyle roszczeniowość odwetowa wydaje się wynikać z innych czynników. Zarówno w kulturze indywidualistycznej, jak i kolektywistycznej osoba obsesyjnie pilnująca sprawiedliwości wymiany społecznej i reagująca poczuciem krzywdy (i prawdopodobnie – agresją) w przypadku naruszenia jej interesów może mieć problemy z prawidłowym funkcjonowaniem społecznym. Ten typ roszczeniowości może występować w specyficznej sytuacji wykluczenia społecznego lub być związany z niższym uspołecznieniem jednostki (być może nawet skłonnościami socjopatycznymi). Na taki charakter roszczeniowości odwetowej wskazują jej negatywne korelacje z potrzebą aprobaty społecznej, kolektywizmem, afiliacją oraz dodatnia z narcyzmem (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009).

Mimo dość znacznej popularności roszczeniowości w badaniach socjologicznych i psychologicznych brakuje wciąż badań nad temperamentalnymi i osobowościowymi wyznacznikami postaw roszczeniowych. Z racji zróżnicowania postaw roszczeniowych oraz ich względnej niezależności można oczekiwać odmiennych uwarunkowań temperamentalnych i osobowościowych w przypadku każdego z jej rodzajów. Ponadto czynnikiem modyfikującym związek zmiennych temperamentalnych i osobowościowych może być wiek. U osób młodszych na poziom postaw roszczeniowych wpływ mogą mieć zachodzące obecnie procesy indywidualizacji, które wspierają zachowania aktywno-rozszczeniowe, z kolei u osób starszych silniejsze są uwarunkowania osobowościowe (Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, w recenzji).

Koncepcja temperamentu Bussa i Plomina i jej potencjalne związki z postawami roszczeniowymi

Koncepcja temperamentu Bussa i Plomina jest jedną z bardziej popularnych koncepcji, a kwestionariusz EAS dla dorosłych uznana metodą jego pomiaru (Strelau, 1998). Buss i Plomin (por. Goldsmith i in., 1987) wyróżnili trzy składowe temperamentu: emocjonalność, aktywność i towarzyskość. W ujęciu tym emocjonalność obejmuje strach, niezadowolenie i złość. Niezadowolenie jest emocją niezróżnicowaną i pierwotną, z niej wyodrębnia się strach, czyli tendencja do awersyjnego reagowania na bodźce zagrażające. Złość pojawia się najpóźniej w rozwoju emocjonalnym, wiąże się z tendencją do przejawiania agresji wobec obiektu lub bodźca frustrującego lub drażniącego. Oatley i Jenkins (2005) łączą złość z sytuacją rywalizacji. Reagowanie strachem i złością ma charakter instrumentalny – w przypadku strachu jest nią ucieczka, w przypadku złości – atak lub/i negatywizm (Oniszczenko, 1997).

Ponieważ wiara w obligacje wydaje się silniej uwarunkowana kulturowo niż temperamentalnie i osobowościowo, w przypadku tej postawy roszczeniowej trudno oczekiwać wyraźnych związków z cechami temperamentalnymi. W przypadku roszczeniowości aktywnej mogą wystąpić negatywne związki ze strachem, ponieważ aktywne domaganie się poszanowania swoich praw wymaga konfrontacji z bodźcem zagrażającym. Sprzyjać też może tej postawie złość jako związana z tendencją do konfrontacji (walką). Jednak i tu trudno oczekiwać silnych zależności.

Roszczeniowość odwetowa jest przeciwstawna do większości norm społecznych nakazujących rezygnację z zemsty i darowanie krzywd, zwłaszcza w kulturze kolek-

tywistycznej, gdzie harmonijne relacje z innymi są bardzo istotne (por. np. Oyserman, Coon, Kimmelmeier, 2002). Stąd można oczekiwać jej wyraźnych uwarunkowań psychokulturowych, a więc także temperamentalnych i osobowościowych. Ten typ roszczeniowości również powinien wiązać się przede wszystkim ze złością, ewentualnie ze strachem z powodów wspomnianych wcześniej, jednak zależności powinny być wyraźniejsze niż w przypadku roszczeniowości aktywnej.

Towarzystwo i aktywność nie mają charakteru emocjonalnego. Towarzystwo jest tendencją do poszukiwania kontaktu z innymi ludźmi, przejawami towarzyskości są między innymi liczba kontaktów, reakcja na izolację oraz wrażliwość społeczna. Aktywność jest jedynym aspektem stylistycznym zachowania, przejawia się w podejmowaniu licznych aktywności, wysokim tempie i energetyczności zachowania, wiąże się także do pewnego stopnia z wytrzymałością (Oniszczenko, 1997).

Roszczeniowość odwetowa wykazuje negatywne związki ze zmienną aprobaty społecznej, ma przy tym charakter antyspołeczny (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009), więc można oczekiwać jej negatywnego związku z towarzyskością. Z kolei roszczeniowość aktywna wiąże się z wewnętrznym umiejscowieniem kontroli i wysoką samooceną (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009), więc można spodziewać się, że będzie ona wiązać się dodatnio z aktywnością. Dane na temat roszczeniowości biernej mają często charakter pośredni i opisowy, zakłada się brak aktywności w przypadku tego typu roszczeniowości. Wykrycie ewentualnych związków temperamentalnych w zakresie aktywności z roszczeniowością bierną pozwoliłoby na potwierdzenie tezy o związkach roszczeniowości biernej z mniejszą aktywnością, a przynajmniej na jej częściową weryfikację.

Osobowościowe korelaty postaw roszczeniowych: model NEOAC a postawy roszczeniowe

Pięcioczynnikowy model osobowości Costy i McCrae jest jednym z najbardziej rozpowszechnionych modeli w badaniach nad osobowością. Spowodowane jest to dobrą operacjonalizacją stosowanych konstruktów oraz szeregiem danych empirycznych, w tym międzykulturowych, wspierających słuszność założeń leżących u podstaw teorii (Pervin, 2002). Model zakłada obecność pięciu podstawowych wymiarów osobowości: neurotyzmu, ekstrawersji, sumienności, ugodowości oraz otwartości na doświadczenie (McCrae, John, 1992; Pervin, 2002).

Z punktu widzenia analizy związków między cechami osobowościowymi a postawami roszczeniowymi najbardziej istotne są wymiary neurotyczności i ugodowości. Postawy roszczeniowe zakładają ochronę swoich interesów, z pominięciem, a często i wbrew interesom innych ludzi. Ugodowość jest natomiast związana z nastawieniem względem innych jednostek i uwzględnianiem cudzych oczekiwań we własnym działaniu. Z tego względu należy oczekiwać niższego poziomu ugodowości w przypadku roszczeniowości aktywnej i odwetowej. W przypadku roszczeniowości biernej natomiast trudno o tak jednoznaczne założenia. Wiara w istnienie obligacji ma bowiem charakter kolektywistyczny (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009; Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2009) i osoby cechujące się wysokim poziomem roszczeniowości biernej mogą być wyczulone na kontekst społeczny i oczekiwania innych, a roszczenia

kierować głównie na grupę obcą i/lub rządzących. Tak więc związek z ugodością w tym wypadku niekoniecznie musi występować.

Wymiar neurotyzmu wiąże się z silniejszym odczuwaniem lęku i innych tzw. emocji negatywnych, zwłaszcza związanych z niezadowoleniem. Na negatywną wizję świata społecznego i negatywizm osób bierno-rozszczeniowych wskazuje szereg danych empirycznych (Ziółkowski, Koralewicz, 1990; Lewicka, 2002, 2005; Żemojtel-Piotrowska, 2009), stąd w przypadku tego typu rozszczeniowości można oczekiwać związku z neurotyzmem. Trudności w darowywaniu krzywd nie mają co prawda charakteru ruminacyjnego (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009), jednak skłonność do odwetu wyraźnie wiąże się z tzw. negatywną emocjonalnością. Z tego względu również rozszczeniowość odwetowa może zależeć od poziomu neurotyzmu.

Ekstrawersja dotyczy nawiązywania relacji społecznych – ich ilości i jakości, ale także ogólnej skłonności do doświadczania emocji pozytywnych (Zawadzki i in., 1998). Rozszczeniowość aktywna koreluje pozytywnie z wysokością samooceny i zadowoleniem z życia (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009), z tego względu można oczekiwać, że ekstrawersja może sprzyjać tej postaci rozszczeniowości. W przypadku natomiast rozszczeniowości odwetowej i biernej trudno poczynić dokładne przewidywania.

Pozostałe dwa czynniki osobowości: sumienność, czyli stosunek do obowiązków i działania zorientowanego na cel oraz otwartość na doświadczenie, związana z ciekawością poznawczą i poszukiwaniem doświadczeń życiowych, nie powinny wiązać się z postawami rozszczeniowymi.

Badanie 1

Cel badania

Celem badania było wykrycie temperamentalnych predyktorów trzech postaw rozszczeniowych. Założono, że w przypadku rozszczeniowości aktywnej i biernej przede wszystkim zależą one od wizji świata społecznego i ewentualnie wyznaczników osobowościowych, natomiast rozszczeniowość odwetowa jako powiązana z negatywną emocjonalnością i trudnościami w wybaczeniu może wykazywać silniejsze uwarunkowania temperamentalne. Ponieważ cechy temperamentalne są stosunkowo stałe w ciągu życia ludzkiego i nie podlegają uwarunkowaniom kulturowym, próba badawcza składała się z osób o szerokim zakresie wieku. By wyeliminować wpływ pochodzenia społecznego i statusu, zdecydowano się na dobór badanych spośród osób studium. Osoby te nie są reprezentatywne dla ogółu populacji, jednak uwzględnienie osób uczących się na różnych kierunkach i uczelniach pozwoliło na uzyskanie wystarczająco zróżnicowanej próby pod względem przejawianych cech temperamentu. W odniesieniu do poszczególnych typów rozszczeniowości i ich potencjalnych predyktorów założono, że: (1) wyższy poziom rozszczeniowości aktywnej wiąże się z wyższym poziomem złości i aktywności oraz niższym poziomem strachu; (2) wyższy poziom rozszczeniowości biernej wiąże się z niższym poziomem aktywności; (3) wyższy poziom rozszczeniowości odwetowej wiąże się z wyższym poziomem niezadowolenia i złości oraz niższym poziomem strachu i towarzyskości.

Osoby badane

W badaniu udział wzięło 154 studentów Uniwersytetu Gdańskiego kierunków zaocznych (prawa, administracji, politologii, podyplomowego studium nauczycielskiego i menedżerskiego) oraz 99 słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Gdańsku i Słupsku, 180 kobiet, 73 mężczyzn, w wieku od 20 do 80 lat, średnia wieku $M = 41,60$, $SD = 20,02$.

Materiały i procedura

W badaniu zastosowano Kwestionariusz Temperamentu EAS Bussa i Plomina, w wersji dla osób dorosłych (Oniszczenko, 1997) oraz Kwestionariusz Roszczeniowości Piotrowskiego i Żemojtel-Piotrowskiej (2009). Badani najpierw otrzymywali Kwestionariusz EAS, następnie Kwestionariusz Roszczeniowości. Badania odbywały się przeważnie zbiorowo, czas odpowiedzi był nielimitowany.

Kwestionariusz Temperamentu EAS Bussa i Plomina w adaptacji Oniszczenko (1997), w wersji dla dorosłych, oparty jest na koncepcji temperamentu Bussa i Plomina. Skala zawiera 20 pozycji tworzących 5 skal: niezadowolenia, strachu, złości, aktywności i towarzyskości, po 4 pozycje każda. Skala odpowiedzi zawiera się od 1 do 5. Podręcznik nie zawiera informacji o rzetelności poszczególnych skal, w obecnym badaniu wyniosła ona od 0,52 (towarzyskość) do 0,67 (strach) α -Cronbacha. Współczynniki te nie są wysokie, jednak z uwagi na niską liczbę pozycji wchodzących w skład poszczególnych skal głównych, można uznać je za akceptowalne. Metoda posiada sprawdzoną trafność (Oniszczenko, 1997).

Skala roszczeniowości Piotrowskiego i Żemojtel-Piotrowskiej (2009) – metoda służy badaniu poziomu trzech typów roszczeniowości, biernej, aktywnej i odwetowej. Skala zawiera 36 pozycji, o zakresie odpowiedzi od 1 (całkowicie się nie zgadzam) do 6 (całkowicie się zgadzam). Składa się z trzech skal (po 12 pozycji): wiary w obligację, służącej pomiarowi biernej postaci roszczeniowości; walki o swoje, służącej do pomiaru roszczeniowości aktywnej; mściwości, mierzącej trudności w darowywaniu krzywd, służącej pomiarowi roszczeniowości odwetowej. Metoda posiada sprawdzoną trafność.

W obecnym badaniu współczynniki rzetelności skal α -Cronbacha wyniosły odpowiednio: dla wiary w obligację 0,97; dla walki o swoje 0,92; dla mściwości 0,77.

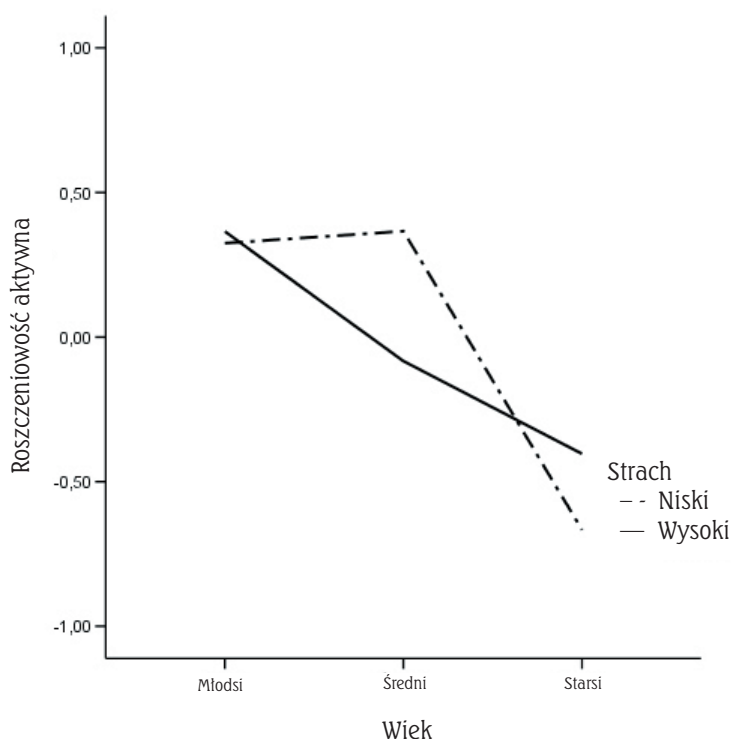
Wyniki

W celu ukazania związków między cechami temperamentu a postawami roszczeniowymi wykonano hierarchiczne analizy regresji z płcią i wiekiem (standaryzowane wartości zlogarytmizowane z uwagi na skośność rozkładu zmiennej) jako predyktorami wprowadzonymi w kroku pierwszym oraz pięcioma cechami temperamentu wyróżnionymi przez Bussa i Plomina, wprowadzonymi w kroku drugim.

Predyktorami roszczeniowości aktywnej były wiek (młodszy) i aktywność, $F(2, 243) = 27,14$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,18$. Predyktorami roszczeniowości biernej był jedynie młodszy wiek, $F(7, 243) = 3,85$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,08$. W przypadku roszczeniowości odwetowej predyktorem była złość, $F(7, 243) = 3,20$, $p < 0,001$, $R^2 = 0,06$.

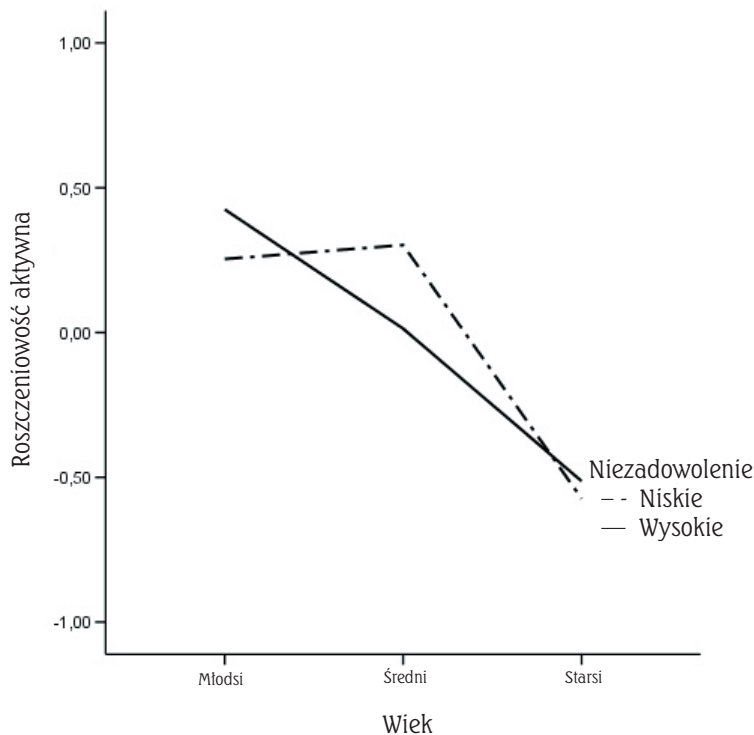
W celu wykrycia potencjalnych interakcji między płcią i wiekiem a zmiennymi temperamentalnymi, w kroku trzecim analizy regresji dla poszczególnych typów roszczeniowości dodano interakcje wieku, płci i poszczególnych cech temperamentalnych.

Dla roszczeniowości aktywnej istotne okazały się interakcja wieku i strachu ($\beta = 0,90$), $t(244) = 2,98$, $p < 0,01$ oraz wieku i niezadowolenia ($\beta = -0,84$), $t(244) = -2,54$, $p < 0,05$ ($R^2 = 0,21$). Dalsze analizy z uwzględnieniem trzech poziomów wieku (podział względem mediany wynoszącej 34 lata) ujawniły zależność roszczeniowości aktywnej od strachu jedynie w odniesieniu do osób ze średniego przedziału wieku – niższy poziom strachu zgodnie z założeniem sprzyjał wyższemu poziomowi roszczeniowości aktywnej. Wśród najmłodszych badanych nie stwierdzono zależności roszczeniowości biernej od strachu. Wśród najstarszej grupy wystąpiła natomiast marginalnie istotna zależność przeciwna do zakładanej – wyższy poziom strachu wiązał się z wyższym poziomem roszczeniowości aktywnej (rycina 1).

Rycina 1. Wpływ poziomu strachu na poziom roszczeniowości aktywnej w trzech kategoriach wiekowych

Dla interakcji wieku i niezadowolenia analizy nie wykazały istotnych zależności w poszczególnych kategoriach wiekowych. Jedynie u osób ze środkowego przedziału wiekowego wystąpiła marginalnie istotna zależność poziomu roszczeniowości aktywnej od niższego poziomu niezadowolenia (rycina 2).

Rycina 2. Wpływ poziomu niezadowolenia na poziom roszczeniowości aktywnej w trzech kategoriach wiekowych

Dla roszczeniowości biernej istotną okazała się interakcja wieku i niezadowolenia ($\beta = -0,77$), $t(244) = -2,15$, $p < 0,05$, jednak uwzględnienie tej interakcji nie zwiększało istotnie procentu wariancji wyjaśnionej, dlatego nie została ona uwzględniona w dalszej analizie.

Dla roszczeniowości odwetowej analiza nie wykazała żadnych istotnych interakcji wieku i płci ze zmiennymi temperamentalnymi.

Tabela 1. Porównanie współczynników regresji (standaryzowanych) dla trzech rodzajów roszczeniowości (w nawiasach podano wartości błędów standardowych) z uwzględnieniem predyktorów temperamentalnych

	Roszczeniowość aktywna		Roszczeniowość bierna		Roszczeniowość odwetowa	
	Krok 1	Krok 2	Krok 1	Krok 2	Krok 1	Krok 2
Zmienne socjometryczne						
Wiek	-0,42*** (0,05)	-0,43*** (0,05)	-0,27*** (0,07)	-0,27*** (0,07)	0,06 (0,06)	0,09 (0,06)
Płeć	-0,06 (0,12)	-0,07 (0,12)	-0,04 (0,15)	-0,06 (0,16)	0,11 (0,12)	0,11 (0,13)
Zmienne temperamentalne						
Niezadowolenie		-0,01 (0,11)		-0,14 (0,14)		0,12 (0,11)
Strach		-0,09 (0,10)		0,02 (0,13)		-0,01 (0,10)
Złość		0,01 (0,09)		0,09 (0,11)		0,17* (0,09)
Aktywność		0,13* (0,08)		-0,01 (0,10)		-0,02 (0,08)
Towarzystwość		-0,06 (0,09)		-0,04 (0,11)		-0,08 (0,09)
Zmiana R^2	0,18***	0,02	0,08***	0,01	0,01	0,06**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Dyskusja

Wyniki badania pierwszego potwierdziły jedynie część z postawionych hipotez badawczych. I tak, dla roszczeniowości aktywnej uzyskano zakładaną zależność od poziomu aktywności. Nie wykryto jednak zależności od złości i strachu. Wskazuje to na brak znaczenia temperamentalnych uwarunkowań przeżywania tzw. emocji negatywnych związanych z dążeniem (do konfrontacji) i unikaniem (bodźca zagrażającego) dla tego typu roszczeniowości. W odniesieniu do roszczeniowości biernej nie uzyskano żadnych zależności – zgodnie z założeniami o raczej poznawczej naturze tego zjawiska. Nie wystąpiła jednak zakładana zależność od aktywności – przynajmniej na poziomie uwarunkowań temperamentalnych nie udało się więc potwierdzić założenia o większej bierności osób wierzących w obligacje (por. Lewicka, 2002). Zgodnie z założeniami, roszczeniowości odwetowej sprzyja wyższy poziom złości. Ten rodzaj rosz-

czeniuowości jako jedyny nie zależał od wieku. Nie uzyskano jednak żadnych innych zakładanych zależności. Być może niezadowolenie ma charakter zbyt niezróżnicowany, by mogło ono stanowić czynnik motywujący do działań odwetowych, natomiast założenie o niższym poziomie strachu jako czynnika sprzyjającym odwetowości nie potwierdziło się. Być może roszczeniowość odwetowa bardziej opiera się na procesach wewnętrznych (pamięć o krzywdach, problemy z wybaczeniem) niż rzeczywistym działaniu wobec osób, które wyrządziły jednostce krzywdę. Kwestia ta wymaga jednak odrębnych badań.

Najsilniejszym predyktorem postaw roszczeniowych w badanej próbie okazał się wiek. Sam ten fakt pokazuje, że w przypadku postaw roszczeniowych nie występują wyraźne uwarunkowania temperamentalne, gdyż cechy te są stosunkowo niezmiennie w ciągu życia (Strelau, 1998).

Ponadto w różnych kategoriach wiekowych wystąpiły nieco odmienne wzorce zależności dla roszczeniowości aktywnej – w grupie osób najmłodszych nie stwierdzono uwarunkowań temperamentalnych, w grupie osób ze środkowego przedziału wiekowego roszczeniowość aktywna wiązała się z niższym strachem (zgodnie z założeniami) i tendencją do niższego poziomu niezadowolenia. Negatywny związek roszczeniowości aktywnej z niezadowoleniem wydaje się pozornie dość niespodziewany. Jednak ponieważ roszczeniowość aktywna wiąże się dodatnio z zadowoleniem z życia i wysoką samooceną (oraz narcyzmem) i jest przejawem ochrony swoich interesów (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009), można oczekiwać, że niższy poziom niezadowolenia będzie sprzyjać ujawnianiu postawy asertywnej u osób z tej kategorii wiekowej wbrew oczekiwaniom kulturowym co do roli społecznej przypisanej osobom około 40 roku życia i starszym (okres średniej dorosłości). Osoby te wykazują niższy poziom roszczeniowości z powodu konieczności opieki nad dziećmi i pomocy rodzicom, którzy mogą odczuwać pierwsze dolegliwości wieku starszego (Ziółkowski, Koralewicz, 1990). U osób najstarszych roszczeniowość aktywna wiązała się (znów na poziomie tendencji) z wyższym poziomem strachu – być może akurat w tej grupie może mieć ona charakter obronny, a nie zdobywczy, stąd wynik niezgodny z hipotezą.

Odmienne uwarunkowania roszczeniowości w różnych kategoriach wiekowych mogą być spowodowane co najmniej dwiema przyczynami. Po pierwsze ochrona swoich praw może wynikać z uwarunkowań kulturowych, konkretnie z procesów indywidualizacji. Procesy te zachodzą silniej w młodszych grupach wiekowych, przynajmniej w Polsce – różnice międzypokoleniowe w wartościach są w Polsce jednymi z największych (Siemieńska, 2002). Bycie osobą roszczeniową co innego oznacza w przypadku osób młodszych – postawy roszczeniowe są tu raczej uwarunkowane kulturowo niż temperamentalnie i osobowościowo. W przypadku osób starszych natomiast postawy roszczeniowe występują pomimo wartości dominujących w tej grupie (bardziej kolektywistycznych i konserwatywnych). Stąd być może wystąpiły różnice między predyktorami roszczeniowości aktywnej i biernej między osobami starszymi i młodszymi, ale już nie odwetowej, dla której uwarunkowań kulturowych trudno się spodziewać. Drugą przyczyną może być dobór osób badanych – słuchacze Uniwersytetu Trzeciego Wieku i studenci zaoczeni wchodzący w skład próby nie są osobami reprezentatywnymi dla grupy osób starszych. Ponadto różnią się oni znacznie od młodszych studentów

i nie są to wyłącznie różnice pokoleniowe. Można też rozważać tu wpływ kohorty, gdyż doświadczenia transformacji ustrojowej mogły mieć istotny wpływ na kształtowanie się postaw roszczeniowych, zwłaszcza biernej i aktywnej².

Badanie 2

Cel badania

Celem badania było wykrycie osobowościowych uwarunkowań postaw roszczeniowych. W próbie badawczej znaleźli się studenci różnych kierunków studiów stacjonarnych i niestacjonarnych. W odniesieniu do cech osobowościowych przede wszystkim przyjęto ponownie założenie o silniejszym uwarunkowaniu osobowościowym roszczeniowości odwetowej niż roszczeniowości biernej i aktywnej. Odnośnie do osobowościowych predyktorów poszczególnych rodzajów roszczeniowości założono, że: (1) wyższy poziom roszczeniowości aktywnej wiąże się z wyższym poziomem ekstrawersji i niższym poziomem ugodowości; (2) wyższy poziom roszczeniowości biernej wiąże się z wyższym poziomem neurotyzmu; (3) wyższy poziom roszczeniowości odwetowej wiąże się z wyższym poziomem neurotyzmu i niższym poziomem ugodowości.

Osoby badane. W badaniu udział wzięło 242 studentów UG i SWPS, kierunków stacjonarnych i zaocznych (matematyki, informatyki, geografii, historii, administracji, psychologii) oraz słuchaczy kursu pielęgniarstwa, 172 kobiety i 70 mężczyzn, średnia wieku $M = 23,76$, $SD = 7,30$, zakres od 19 do 62 lat.

Materiały i procedura. W badaniu zastosowano skalę NEO-FFI Costy i McCrae oraz Kwestionariusz Roszczeniowości (w tej kolejności), badania przeprowadzono grupowo, czas odpowiedzi był nielimitowany.

Inwentarz Osobowości NEO-FFI Costy i McCrae w adaptacji Zawadzkiego, Strelaua, Szczepaniak i Śliwińskiej służy do pomiaru pięciu nadrzędnych czynników osobowości w ujęciu NEOAC Costy i McCrae. Skala składa się z 60 pozycji, po 12 itemów na jeden czynnik, zakres odpowiedzi zawiera się od 1 do 5. Skala posiada potwierdzoną rzetelność i trafność (Zawadzki i in., 1998). W obecnym badaniu dla poszczególnych skal uzyskano odpowiednio współczynniki α -Cronbacha równe: NEU = 0,88; EKS = 0,76; OTW = 0,66; UGD = 0,57; SUM = 0,81.

Kwestionariusz Roszczeniowości Piotrowskiego i Żemojtel-Piotrowskiej (2009) zastosowany był także w poprzednim badaniu. W obecnym badaniu współczynniki rzetelności α -Cronbacha wyniosły: dla skali walki o swoje (roszczeniowości aktywnej) 0,84, dla wiary w obligacje (roszczeniowości biernej) 0,93 i dla mściwości (roszczeniowości odwetowej) 0,88.

Wyniki

W celu ukazania związków między cechami osobowości a postawami roszczeniowymi wykonano hierarchiczne analizy regresji z płcią i wiekiem (standaryzowana wartość zlogarytmizowana z uwagi na skośność rozkładu zmiennej) jako predyktora-

² Na kwestię znaczenia kohorty w prezentowanych badaniach nad roszczeniowością zwróciła nam uwagę M. Lewicka.

mi wprowadzonymi w kroku pierwszym oraz pięcioma cechami osobowości (neurotyzmem, ugodowością, sumiennością, ekstrawersją oraz otwartością na doświadczenie) wprowadzonymi w kroku drugim. Uzyskane wyniki ukazuje tabela 2. Predyktorami roszczeniowości aktywnej były młodszy wiek oraz niższa ugodowość, $F(7, 233) = 3,88$, $p < 0,001$. Poziom roszczeniowości bierniej zależał od młodszego wieku i neurotyzmu, $F(7, 233) = 3,48$, $p < 0,001$. Predyktorami poziomu roszczeniowości odwetowej były niższe – otwartość na doświadczenie i ugodowość, $F(7, 233) = 8,06$, $p < 0,001$.

Tabela 2. Porównanie współczynników regresji (standaryzowanych) dla trzech rodzajów roszczeniowości (w nawiasach podano wartości błędów standardowych) z uwzględnieniem predyktorów osobowościowych

	Roszczeniowość aktywna		Roszczeniowość bierna		Roszczeniowość odwetowa	
	Krok 1	Krok 2	Krok 1	Krok 2	Krok 1	Krok 2
Zmienne socjometryczne						
Wiek	-0,23*** (0,10)	-0,21*** (0,05)	-0,21*** (0,14)	-0,19** (0,14)	-0,13* (0,12)	-0,02 (0,05)
Płeć	-0,06 (0,05)	-0,08 (0,10)	-0,09 (0,06)	-0,05 (0,06)	-0,10 (0,06)	-0,04 (0,12)
Zmienne osobowościowe						
Neurotyzm		-0,10 (0,06)		0,17* (0,09)		0,06 (0,07)
Ekstrawersja		0,07 (0,09)		0,09 (0,12)		-0,02 (0,10)
Otwartość na doświadczenie		-0,08 (0,09)		-0,10 (0,12)		-0,21*** (0,10)
Ugodowość		-0,16* (0,09)		0,10 (0,12)		-0,32*** (0,10)
Sumiennność		0,08 (0,08)		0,02 (0,11)		0,06 (0,09)
Zmiana R^2	0,05**	0,05*	0,05**	0,04	0,02	0,17***

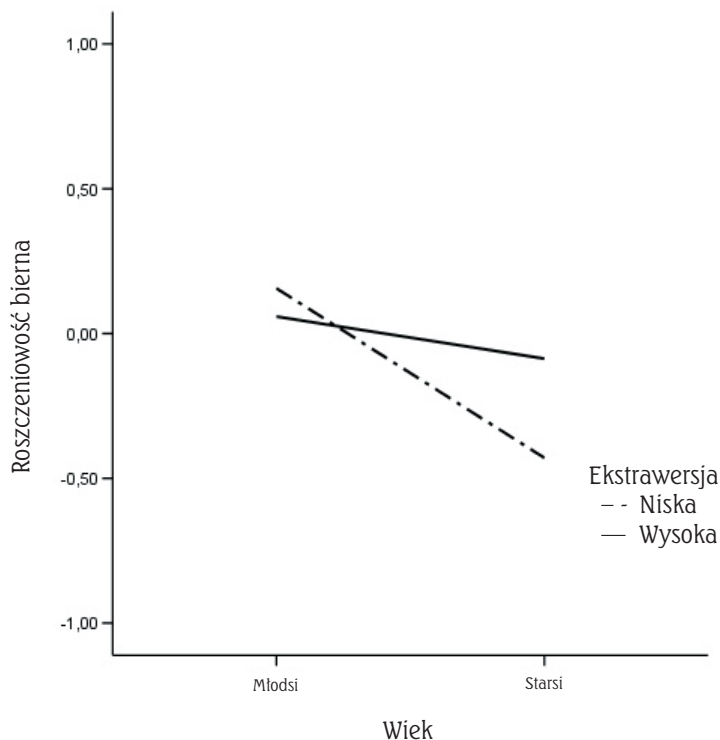
* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

W celu wykrycia potencjalnych efektów interakcyjnych w kroku trzecim wprowadzono interakcje wieku oraz płci z pięcioma czynnikami osobowości.

W przypadku roszczeniowości aktywnej i odwetowej żadna z interakcji nie była istotnym predyktorem poziomu zmiennej objaśnianej.

Dla roszczeniowości biernej istotne okazały się interakcje wieku i otwartości ($\beta = -3,76$), $t(222) = -2,94$, $p < 0,01$ oraz wieku i ekstrawersji ($\beta = 3,73$), $t(222) = 3,16$, $p < 0,01$, $F(11, 222) = 2,73$, $p < 0,001$, $R = 0,12$.

Dalsza analiza pokazała, że w grupie osób młodszych (podział według mediany wynoszącej 21 lat) poziom roszczeniowości biernej nie zależy od ekstrawersji, natomiast u starszych (wynik powyżej mediany) wyższemu poziomowi roszczeniowości biernej towarzyszy wyższy poziom ekstrawersji (rycina 3). W przypadku poziomu otwartości ani w grupie osób młodszych, ani starszych nie wpływała ona w sposób istotny na poziom roszczeniowości biernej.

Rycina 3. Wpływ poziomu ekstrawersji na poziom roszczeniowości biernej w grupie osób młodszych i starszych

Dyskusja

W badaniu wykryto osobowościowe predyktory postaw roszczeniowych. W przypadku roszczeniowości aktywnej uzyskano wynik zgodny z założeniem o negatywnym związku z ugodowością, jednak ekstrawersja nie sprzyjała tej postawie. Uzyskana zależność od wieku jest zgodna z innymi badaniami, w których stwierdzano wyższą

roszczeniowość u osób młodszych (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009) lub związek krzywoliniowy z wiekiem, przynajmniej w odniesieniu do roszczeniowości biernej (Ziółkowski, Koralewicz, 1990). Ponieważ w badaniu było niewiele osób starszych, stąd związek krzywoliniowy z wiekiem nie mógł zostać wykryty. Roszczeniowość bierna zależała od wieku, ponownie była wyższa u osób młodszych, i neurotyzmu. Związek z neurotyzmem wystąpił zgodnie z założeniami, jest on spójny z założeniem o większym negatywizmie osób bierno-roszczeniowych. Taki ich obraz jest zgodny z danymi Ziółkowskiego i Koralewicza (1990) i analizami Lewickiej (2002, 2004, 2005). Uzyskane zależności są jednak bardzo słabe, co potwierdza tezę o silniejszym uwarunkowaniu poznawczym i kulturowym niż osobowościowym w przypadku tych dwóch postaci roszczeniowości.

W przypadku roszczeniowości odwetowej uzyskano wyraźniejsze zależności – uwzględnienie zmiennych osobowościowych pozwalało wyjaśnić 17% wariancji, co jest wynikiem dość znaczącym. Predyktorami roszczeniowości odwetowej okazały się ugodowość, zgodnie z założeniem, oraz niższa otwartość na doświadczenie. Negatywny związek między otwartością na doświadczenie a roszczeniowością odwetową nie był zakładany, jednak badania nad wykluczeniem społecznym i mściwością zdają się sugerować, że u osób mających trudności z wybaczeniem (do których zaliczają się też osoby wykluczone społecznie) występuje swoiste zawężenie poznawcze (Twenge, Catanese, Baumeister, 2003; Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2010b), które może przejawiać się w niższej otwartości na doświadczenie.

Związki między osobowością a poziomem roszczeniowości biernej modyfikował wiek – w grupie osób starszych zależał on od wyższego poziomu ekstrawersji. W przypadku ekstrawersji można uznać tę zmienną za przejaw poziomu uspołecznienia, z uwagi na to, że ta zmienna osobowościowa odpowiada za nawiązywanie relacji społecznych. Pamiętając o tym, że roszczeniowość bierna opiera się na normie odpowiedzialności społecznej (założenie o obligacjach państwa i jednostek wobec innych jednostek) związek ten można wyjaśnić wyższym uspołecznieniem osób wykazujących wyższy poziom wiary w obligacje.

Wnioski końcowe

W prezentowanych badaniach ukazano predyktory temperamentalne i osobowościowe postaw roszczeniowych: aktywnej, biernej i odwetowej. Wyniki zasadniczo potwierdziły, że najsilniejsze zależności występują w przypadku roszczeniowości odwetowej, która jest niezgodna z obowiązującymi normami społecznymi i jest postawą najsilniej nacechowaną emocjonalnie. W przypadku roszczeniowości odwetowej predyktorami okazała się jedynie złość, natomiast wbrew założeniom nie wykryto związków z niezadowoleniem i strachem. Jednak ten typ roszczeniowości jako jedyny nie zależał od zmiennych socjometrycznych – płci i wieku. Mimo że predyktory temperamentalne wyjaśniały niewiele, bo jedynie 6% wariancji, w przypadku zmiennych osobowościowych niższy poziom ugodowości i niższy poziom otwartości na doświadczenie wyjaśniał 17% wariancji – wyraźnie więcej niż w odniesieniu do roszczeniowości biernej i aktywnej. Wyniki te wskazują, że roszczeniowość odwetowa zależy od uwarunkowań osobowościowych i w mniejszym stopniu – temperamentalnych.

W przypadku roszczeniowości aktywnej i biernej założono, że są one przede wszystkim skutkiem przyjęcia określonej wizji świata społecznego i nie oczekiwano zbyt silnych uwarunkowań temperamentalnych i osobowościowych. Założenie to potwierdziło się w uzyskanych wynikach – roszczeniowość bierna i aktywna zależały przede wszystkim od wieku, co samo w sobie wskazuje na względną niezależność od cech temperamentalnych.

Interakcje z wiekiem wykazały, że zmienne temperamentalne i po części osobowościowe odgrywają mniejsze znaczenie w przypadku osób z młodszymi przedziałami wiekowymi, natomiast dla osób z przedziału środkowego (dla cech temperamentalnych) i starszych (dla cech osobowościowych) występują wyraźniejsze zależności. Najprawdopodobniej w grupie osób najmłodszych główną determinantą poziomu roszczeniowości aktywnej i biernej są uwarunkowania kulturowe – procesy indywidualizacji opisywane przez badaczy wartości, takich jak Inglehart (2000, por. także Zdziech, 2010) i Siemińska (2002). Roszczeniowość aktywna ma charakter indywidualistyczny (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009) i zależy przede wszystkim od takich wartości, jak samokierowanie (Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2010b).

U osób starszych roszczeniowości biernej sprzyja wyższa ekstrawersja – czynnikiem leżącym u podłoża tego związku jest przypuszczalnie wyższe uspołecznienie i wrażliwość na zobowiązania istniejące między jednostkami. U osób ze średniego przedziału wieku, co do których skądinąd istnieją dane wskazujące na ich niższą roszczeniowość, przynajmniej bierną (Ziółkowski, Koralewicz, 1990), jest ona uwarunkowana temperamentalnie, choć w stopniu niewielkim. Roszczeniowość aktywna wiąże się u tych osób z niższym strachem i niższym niezadowolaniem.

Prezentowane wyniki badań ukazują, do jakiego stopnia warto uwzględnić w badaniach nad roszczeniowością zmienne temperamentalne i osobowościowe. W odniesieniu do roszczeniowości odwetowej jest to istotny czynnik determinujący jej poziom i konieczny w pełnym zrozumieniu tego zjawiska, roszczeniowość aktywna i bierna wykazują natomiast odmienne uwarunkowania w zależności od grupy wiekowej. Wiek jest istotnym czynnikiem modyfikującym uzyskane zależności i powinien być uwzględniany w przyszłych badaniach nad roszczeniowością. Z uwagi na związek krzywoliniowy w badaniach tych powinno uwzględniać się szeroki przedział wiekowy.

Zbieżność wyników uzyskanych dla roszczeniowości biernej i aktywnej nie jest zaskoczeniem – obie postacie roszczeniowości systematycznie ze sobą korelują (Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2010b) i są przejawami tego samego zjawiska. Brak wyraźnych uwarunkowań osobowościowych w wypadku tych dwóch postaw wskazuje na konieczność poszukiwania innych predyktorów niż wyznaczniki temperamentalne i osobowościowe. Ponadto badania ukazują konieczność szerokiej operacjonalizacji zjawiska roszczeniowości – wcześniejsze, nieraz nieprecyzyjne i niejasne przewidywania, np. co do aktywności osób roszczeniowych – z jednej strony biernych (Lewicka, 2001, 2002), z drugiej – aktywnie domagających się realizacji swoich praw (Ziółkowski, Koralewicz, 1990) mogą zostać rozstrzygnięte pod warunkiem dokładnego dookreślenia, która z postaw roszczeniowych jest uwzględniana w danym projekcie badawczym.

Nie bez znaczenia w obecnych badaniach jest problem reprezentatywności próby osób starszych – osoby po 50 roku życia nadal jeszcze w niewielkim (choć wciąż rosnącym) odsetku podejmują studia wyższe. Interesującym i pożądanym uzupełnieniem prezentowanych tu poszukiwań osobowościowych i temperamentalnych wyznaczników postaw roszczeniowych byłyby badania przeprowadzone na osobach starszych spoza populacji osób uczących się. Wpłynęłoby to korzystnie na stopień generalizacji przedstawionych tu zależności.

Literatura cytowana

- Ames, D. (2008). Assertiveness expectancies: how hard people push depends on the consequences they predict. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, 6, 1541-1557.
- Bishop, J., Lane, R. (2002). The dynamics and dangers of entitlement. *Psychoanalytic Psychology*, 19, 739-758.
- Bouchard, M.A., Lalonde, F., Gagnon, M. (1988). The construct validity of assertion: contributions of four assessment procedures and Norman's personality factors. *Journal of Personality*, 56, 4, 763-783.
- Desmarais, S., Curtis, J. (1997). Gender and perceived pay entitlement: testing for effects of experience with income. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 141-150.
- Exline, J., Baumeister, R., Bushman, B., Campbell, W., Finkel, E. (2004). Too proud to let go: entitlement as a barrier to forgiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 894-912.
- Furnham, A. (1979). Assertiveness in three cultures: multidimensionality and cultural differences. *Journal of Clinical Psychology*, 35, 3, 522-527.
- Goldsmith, H.H., Buss, A.H., Plomin, R., Rothbart, M.K., Thomas, A., Chess, S. (1987). Roundtable: What Is Temperament? Four Approaches. *Child Development*, 58, 505-529.
- Inglehart, R. (2000). Globalization and postmodern values. *The Washington Quarterly*, 21, 1, 215-228.
- Krężlewski, J. (1990). Społeczne uwarunkowania przedsiębiorczych i roszczeniowych zachowań ludzi. W: J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.) *Orientacje społeczne jako element mentalności* (s. 159-181). Poznań: Nakom.
- Lewicka, M. (2001). Psychologiczne mechanizmy zachowań roszczeniowych. W: D. Dołęcki, B. Weigl (red.) *Od myśli i uczuć do decyzji i działań* (s. 111-126). Warszawa: Wydawnictwo IP PAN.
- Lewicka, M. (2002). Daj czy wypracuj? Sześcienny model aktywności. W: M. Lewicka, J. Grzelak (red.) *Jednostka i społeczeństwo. Podejście psychologiczne* (s. 83-102). Gdańsk: GWP.
- Lewicka, M. (2004). Kup pan książkę... mechanizmy aktywności obywatelskiej Polaków. *Studia Psychologiczne*, 42, 65-82.
- Lewicka, M. (2005). Kura czy jajko, czyli socjaldemokratyczny czy liberalny model mechanizmów oczekiwań społecznych wobec państwa? *Psychologia Jakości Życia*, 4, 2, 227-252.

- Major, B., McFarlin, D., Gagnon, D. (1984). Overworked and underpaid: on the nature of gender differences in personal entitlement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 6, 1399-1412.
- McCrae, R., John, O. (1992). An introduction to the five-factor model and its implications. *Journal of Personality*, 60, 172-215.
- Moore, D. (1991). Entitlement and justice evaluations: who should get more, and why? *Social Psychology Quarterly*, 54, 3, 208-223.
- Oatley, K., Jenkins, J.M. (2005). *Zrozumieć emocje*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Oniszczenko, W. (1997). *Kwestionariusz Temperamentu EAS Arnolda H. Bussa i Roberta Plomina. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Oyserman, D., Coon, H.M., Kemmelmeier, M. (2002). Rethinking individualism and collectivism: evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. *Psychological Bulletin*, 128, 3-72.
- Pervin, L. (2002). *Psychologia osobowości*. Gdańsk: GWP.
- Piotrowski, J., Żemojtel-Piotrowska, M. (2009). Kwestionariusz roszczeniowości. *Roczniki Psychologiczne*, 12, 2, 151-177.
- Siemieńska, R. (2002). *Intergenerational differences in political values and attitudes in stable and new democracies*, www.worldvaluessurvey.com
- Strelau, J. (1998). *Psychologia temperamentu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Twenge, J.M., Catanese, K.R., Baumeister, R.F. (2003). Social exclusion and the deconstructed state: time perception, meaningless, lethargy, lack of emotion, and self-awareness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 3, 409-423.
- Zawadzki, B., Strelau, J., Szczepaniak, P., Śliwińska, M. (1998). *Inwentarz Osobowości NEO-FFI Costy i McCrae. Adaptacja polska. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Zdziech, P. (2010). *Ronald Ingleharta teoria rozwoju ludzkiego*. Kraków: Wydawnictwo NOMOS.
- Ziółkowski, M., Koralewicz, J. (1990). *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym w końcu lat osiemdziesiątych*. Poznań: Nakom.
- Żemojtel-Piotrowska M. (2009). *Narzekanie i roszczeniowość a postrzeganie świata społecznego*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Żemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J. (2009). Narzekanie i roszczeniowość a przekonania (de)legitymizujące świat społeczny. W: K. Skarżyńska, J. Cisała, K. Henne (red.) *Przekonania w życiu jednostek, grup, społeczności* (s. 87-96). Warszawa: SWPS Academica.
- Żemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J. (2010a, w druku). Biedny, więc roszczeniowy czy roszczeniowy więc biedny? O możliwych związkach postaw roszczeniowych ze statusem socjoekonomicznym i wykluczeniem społecznym. W: M. Chruściel, P. Kowzan, M. Popow, M. Prusinowska, M. Zielińska (red.) *Oblicza biedy we współczesnej Polsce*. Gdańsk: Fundacja Rozwoju UG.

Żemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J. (2010b). *Entitlement attitudes and its connection to value system and preferences to particular political system*. Referat wygłoszony na "1 International Conference Self-Regulation, Motivation and Gender", Gdańsk.

Żemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J. (2011, w recenzji). Postawy roszczeniowe a system wartości w ujęciu Shaloma Schwartza. *Psychologia Społeczna*.